

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՐՑԸ 1920 թ. ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻՑ ՀԵՏՈ

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի Սևր արվարձանում հաշտության պայմանագիր կնքվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթած Դաշնակից պետությունների և պարտված Օսմանյան կայսրության միջև: Սևրի պայմանագրի համաձայն Հայաստանի և Թուրքիայի վերջնական սահմանագիծը որոշելու էր ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնը և այն անցնելու էր Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի վիլայեթներով³⁸²: Սակայն այդ պայմանագիրը արգեն ուշացած էր, և նրա պայմանները իրականություն դարձնելու հնարավորություն չկար: Ու. Ջերջիլը Սևրի պայմանագրի մասին նշում էր. «13 ամիս նախապատրաստվող այդ փաստաթուղթը հնացավ ավելի շուտ, քան պատրաստ էր»³⁸³:

Պայմանագիրը խանդավառությամբ ընդունվեց Հայերի կողմից, քանի որ Հայաստանին տրվեցին հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ կենսատարածքներ և ծովային ելք: Բայց, միևնույն ժամանակ Հայկական ընդարձակ տարածքներ թողնվեցին Թուրքերին, այդ թվում՝ Կիլիկիան, ուր վերադարձել և նոր կյանք էին սկսել տասնյակ հազարավոր հայեր՝ հավատալով Ֆրանսիայի խոստումներին:

Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պ. Նուբար փաշային թույլ չտրվեց ստորագրել Սևրի պայմանագիրը: Ազգային պատվիրակության նախագահը մամուլին տված հայտարարության³⁸⁴ և կաթողիկոսին ուղարկած նամակի³⁸⁵ մեջ պարզաբանեց, որ ինքը հրավիրված է եղել ստորագրելու, սակայն Թուրքական պատվիրակության բողոքի հետևանքով վերջին պահին որոշվել է, որ ինքը չստորագրի, քանի որ ներկայացնում էր արևմտահայերին և ոչ թե որևէ կազմակերպված պետության:

³⁸² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Ձ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Ե., 1972, էջ 676-677:

³⁸³ Կереман В., Мировой кризис, М.-Л., 1932, с. 258.

³⁸⁴ «Վերածնունդ», 1920, օգոստոսի 21, թիվ 32-33, էջ 523:

³⁸⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 224, թ. 2:

Պ. Նուրարը, չստորագրելով պայմանագիրը, ազատութ-
յուն ոտացավ բողոքելու այն հոգվածների դեմ, որոնք չէին
համապատասխանում հայկական շահերին: Արդեն 1920 թ.
օգոստոսի 14-ին Պ. Նուրարը բողոքի նոտա հղեց Խաղաղութ-
յան վեհաժողովի նախագահ Ֆ. Միլերանին՝ Կիլիկիան և Խար-
բերգը թուրքերին թողնելու առթիվ: Նա պահանջեց այդ տա-
րածքները հանձնել Ֆրանսիայի հովանավորությանը և նշեց,
որ Հայ ազգային պատվիրակությունը չի դադարելու պահան-
ջել այդ տարածքները³⁸⁶:

Պ. Նուրարի բողոքի նոտան անուշադրության
մատնվեց: Հետագա դեպքերը ողբերգական զարգացումներ ու-
նեցան մեր ժողովրդի համար: Հզորացած քեմալական Թուրքի-
ան որոշեց պատերազմի միջոցով լուծել Հայկական հարցը:
Թուրքերը ձեռք բերեցին նաև հզոր դաշնակից՝ Հանձինս հա-
մաշխարհային հեղափոխության անիրական հովերով տարված
բոլշևիկյան Ռուսաստանի: 1920 թ. հայ-թուրքական պատե-
րազմում Հայաստանի պարտությունը, փաստորեն, ոչ միայն
նախապայմաններ ստեղծեց Սևրի պայմանագրի հայանպաստ
հոգվածների չիրականացման համար, այլև Հայաստանի տա-
րածքը սահմանափակեց Ալեքսանդրապոլի նվաստացուցիչ
պայմանագրի հաստատած սահմաններով:

Այդ պայմաններում ավելի էր մեծանում Կիլիկիայում
Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո ինքնավարություն
ձեռք բերելու և արեմտահայության բեկորներին այնտեղ հա-
մախմբելու ձգտումը: Այսպիսով, Պ. Նուրարը որոշեց շարու-
նակել Ազգային պատվիրակության գործունեությունը և
պաշտպանել Կիլիկիայի հայության շահերը:

Իսկ Կիլիկիայում այս ընթացքում տեղի էին ունենում
ողբերգական իրադարձություններ: Ֆրանսիան պատերազմի
տարիներին, երբ փոքր ժողովուրդների օժանդակության կա-
րիքն ունեն, հայերին ինքնավարություն էր խոստանում, սա-
կայն պատերազմի հաղթական ավարտից հետո փոխեց իր քա-
ղաքականությունը:

Կ. Պոլսի Ֆրանսիական «Բոսֆոր» պարբերականի
խմբագիր Միշել Փայարեսը իր *“Le Kemalisme Devante les
Allies”* գրքում վկայում է, որ պատերազմից հետո Ֆրանսիայի
բարձրաստիճան քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնյա-

³⁸⁶ Նույն տեղում, թ. 12: Նաև՝ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1920, հոկտեմբեր
6, թիվ 2566:

ները իրեն խորհուրդ էին տալիս պաշտպանել թուրքերին, քանի որ ըստ նրանց «Հայերն ու յոյները պիտի դառնան Ֆրանսացիներու ամէնէն ուժեղ մրցակիցները Մերձաւոր Արեւելքի առեւտրական հրապարակին վրայ»³⁸⁷:

Ֆրանսիան նաև դժգոհ էր Կիլիկիան Հայաստանին միացնելու Հայերի ձգտումներից և այդ տնտեսական ու քաղաքական դրդապատճառներից ելնելով սկսեց վարել հակահայկական քաղաքականութիւն: Սկզբնական շրջանում, երբ Կիլիկիան գրավվեց ու պաշվում էր Հայկական լեգեոնի ուժերով, Ֆրանսիան բարյացակամ էր Հայերի հանդեպ, սակայն 1919 թ. աշնանից, երբ Ֆրանսիական զորքերը մտան այդ երկրամաս, սկսվեց Հայկական լեգեոնը ցրելու գործընթացը և թուրքերին սիրաշահելու քաղաքականութիւնը:

Հետաքրքիր է նշել, որ դեռևս 1918 թ. վերջերին, Հալեպում, Հայ Ազգային միութիւն կազմակերպած երեկույթում անգլիական նշանավոր պետական գործիչ Մ. Սայքսը նախագովարացրեց. «Եթէ դուք Հայերդ ձեր սեփական ուժերով Կիլիկիոյ գրաւումը, որպէս կատարուած իրողութիւն, դաշնակիցներուն առջեւ չի դնեք, մի սպասէք, որ անոնք այդ երկիրը ձեզ պիտի թողուն»³⁸⁸: Սակայն մեր ժողովուրդը չհետևեց այդ խորհրդին և սպասեց մինչև վերջնական հիասթափութիւն ապրելը:

Ինչպես նշում է Հայ կամավորներից մեկը, չնայած Ֆրանսիացիները խիստ հսկողութիւն էին սահմանել Հայկական լեգեոնի վրա և Հայերի դեմ անօրինականութիւններ էին թույլ տալիս, սակայն իրենք համակերպվում էին, քանի որ «չհնազանդուելու պարագային ապստամբ պիտի նկատուէինք ու եղած դեգեցիկ խոստումները ի դերեւ ելլալու պատճառ դառնայինք»³⁸⁹:

Հայերի հանդեպ վերաբերմունքն ավելի վատացավ, երբ Սիրիայի և Կիլիկիայի Ֆրանսիական բարձր կոմիսարի պաշտոնում Ժ. Պիկոյին փոխարինեց գեներալ Գուրոն: Արդեն 1919 թ. դեկտեմբերի 17-ի հրամանով Ֆրանսիայի ռազմական նախա-

³⁸⁷ Ամատունի Յ., Մեր յարաբերութիւնները դաշնակիցներուն հետ, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1941, թիւ 7 (223), էջ 101:

³⁸⁸ Նաթանեան Մ., Նիւթեր ժամանակակից պատմութեան համար: Ինչ պատրուակով Կիլիկիան կրկին թուրքերուն տրուեցաւ, «Պայքար», Բոստոն, 1950, էջ 81:

³⁸⁹ Թաթարեան Մ., Կամաւորի մը յուշերը, Անթիլիաս, 1960, էջ 22:

րարր Արեւելքի ֆրանսիական զորքերի հրամանատարին արգելեց Հայկական լեզեոնում երկու նոր գումարտակներ կազմավարելու գործընթացը ե. առաջարկեց թողնել միայն երկու հայկական գումարտակ, դրա փոխարեն մեծացնել սիրիականը և կադմել մեկ գումարտակ թուրքերից ու քրդերից³⁹⁰: Հալեպում Հայկական լեզեոնին կամավորագրվելու համար դիմել էին 2.000 երիտասարդներ, որոնցից 750-ը ոտքով Ադանա էին տեղափոխվել, սակայն նրանց չգինվորագրեցին, նույնը եղավ Կ. Պոլսից ուղարկված 600 կամավորների ճակատագիրը³⁹¹:

1920 թ. ապրիլի 22-ին Արեւելքի բանակի ընդհանուր հրամանատարը հեռագրեց Կիլիկիայի շրջանի հրամանատարին՝ երկու հայկական գումարտակները վերածել մեկի: Իսկ մայիսի 1-ին Արեւելքի ընդհանուր հրամանատարը հրահանեց սկսել Հայկական լեզեոնի վերջին գումարտակի լուծարումը³⁹²: Ջորաջրումը հետաձգվեց միայն այն պատճառով, որ Հայկական լեզեոնը գտնվում էր Զիհանում՝ շրջապատված թշնամու կողմից և կտրված Ադանայից: Օգոստոսի 16-ին Կիլիկիայի հրամանատարը Ընդհանուր հրամանատարին լեզեոնի լուծարման վերջնաժամկետ առաջարկեց սեպտեմբերի 1-ը³⁹³:

Այսպիսով, ֆրանսիացիները լուծարեցին Հայկական լեզեոնը ամենավճռական պահին, երբ դրա կարիքը Կիլիկիայի հայությունը ամենից շատ էր զգուժ: Ֆրանսիան անգնե հայությանը հանձնեց քեմալական ջարդարարների հոշոտմանը՝ դրժելով իր բոլոր խոստումները:

Դեռևս 1920 թ. հունվարին Պ. Նուբարը հրապարակել էր մի աշխատություն, ուր պարզաբանում էր Կիլիկիայի նախապատերազմյան բնակչության էթնիկական կազմը: Ցույց էր տալիս, որ Կիլիկիայում մինչև պատերազմը բնակվում էին 407.000 հայեր՝ ընդդեմ 294.762 մահմեդականների, որոնցից միայն 131.000-ն էր թուրք: Իսկ գինադադարից հետո Պ. Նուբարի տվյալներով այնտեղ էին վերադարձել 130.000 հայեր³⁹⁴:

³⁹⁰ Գարամանուկեան Ա., Հայկական լեզեոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր, Պէյրուք, 1974, էջ 85:

³⁹¹ Լազեան Գ., Հայաստանը եւ Հայ Դատը (վաւերագրեր), Գահիրէ, 1946, էջ 193:

³⁹² Գարամանուկեան Ա., Եզվ. աշխ., էջ 87:

³⁹³ Նույն տեղում, էջ 88:

³⁹⁴ Nubar Boghos, The Pre-war Population of Cilicia, London, 1920.

Ֆրանսիական իշխանությունները լուրջ քայլերի չգի-
մեցին Կիլիկիայում դուրս բարձրացնող քեմալական ուժերին
դսպելու համար, որոնք հետզհետե այնքան հանդուգն դար-
ձան, որ հարձակումներ էին կատարում ոչ միայն հայերի, այլև
ֆրանսիական զորամասերի վրա:

Քեմալական ուժերը 1920 թ. սկզբին հարձակումներ
սկսեցին Մարաշի վրա, ուր բնակվում էին 20.000 հայեր: Տեղի
3.000-ոց ֆրանսիական կայազորը և 400 հայ լեգեոնականները
արժանի հակահարված տվեցին թուրքերին: Երբ թուրքերը
սալիտակ դրոշով ներկայացան ֆրանսիացիներին և հաշտութ-
յուն խնդրեցին, ֆրանսիական զորքի հրամանատարը նրանց
տեղեկացրեց, որ իրենք հեռանալու են քաղաքից: Անպաշտ-
պան թողնելով հայերին և չտեղեկացնելով, որ քաղաքը հանձ-
նում են թուրքերին, 1920 թ. փետրվարի 12-ի գիշերը ֆրան-
սիական զորքը հեռացավ Մարաշից³⁹⁵, իսկ թուրքական յաթա-
ղանին զոհ գնացին 13.000 հայեր:

1920 թ. ապրիլի 1-ից մինչև 1921 թ. փետրվարի 8-ը քե-
մալականներին հաջող դիմադրություն ցույց տվեց Այնթափը,
որի շնորհիվ տեղի 17.000 հայերը փրկվեցին կոտորածից³⁹⁶:

1920 թ. մարտից մինչև հոկտեմբերի 15-ը հերոսական
ինքնապաշտպանություն կազմակերպեցին Հաճնի հայերը:
Ֆրանսիացիները օգնություն չուղարկեցին, իսկ հայ կամա-
վորներին թույլ չտվեցին գնալ Հաճն: Ի վերջո, թուրքերը գրա-
վեցին քաղաքը և կոտորեցին 10.000 մարդու, փրկվեցին միայն
մի քանի հարյուր հայեր, որոնք ճեղքեցին պաշարումը և հա-
սան Սիս³⁹⁷:

Սեփական ուժերի վրա հենված Կիլիկիան թուրքերից
փրկելու փորձ էր 1920 թ. օգոստոսի 4-ին Ագանայում քրիս-
տոնյա համայնքների ներկայացուցիչների կողմից երկրամասի
ինքնավարության հռչակումը Ֆրանսիայի հովանու ներքո: Մ.
Տամատյանի գլխավորությամբ կազմվեց կառավարություն,
սակայն քայլն ունացած էր, և հաջորդ օրը ֆրանսիական իշ-

³⁹⁵ Յուլամատեան Մեծ Եղեռնի 1915-1965, Խմբագիր՝ Գ. Ահարոնեան,
Պէյրուք, 1965, էջ 841:

³⁹⁶ Լույն տեղում, էջ 855-867:

³⁹⁷ Լույն տեղում, էջ 875-887:

խանութիւնները ցրեցին այն, իսկ կազմակերպիչներին աքսորեցին³⁹⁸:

Նրանսիան ղրանից Հետո ամբի ուժեղացրեց ճնշումը Հայերի վրա, ցրեց Հայկական լեգեոնի վերջին գումարտակը, Հայկական միլիցիան, ինչպես նաև Հաճնին օգնելու նպատակով կազմավորված կամավորական գունդը, իսկ քաղաքական պաշտոնները Սիրիայի և Կիլիկիայի բարձրագույն կոմիսար գեներալ Գուրոն Հանձնեց թուրքերին: Գուրոն դիմեց Ֆրանսիայի արաղործնախարարութեանը, որպեսզի թույլատրեն Կիլիկիան Հանձնել թուրքերին, սակայն նրան հրամայեցին դեռևս չդատարկել երկրամասը³⁹⁹:

Այսպիսին էր իրավիճակը, երբ Պ. Նուբարը որոշեց թուրքական զերիշխանութեան տակ Ֆրանսիայի հովանավորութեամբ ինքնավարութիւն ստեղծել Կիլիկիայում: Այդ նպատակով մտադիր էր Կիլիկիա ուղարկել զորավար Անդրանիկին, որպեսզի վերջինս կազմակերպեր տեղի Հայկական ուժերը, քեմալականներից ազատագրեր Կիլիկիայի տարածքները և տերութիւններին կանգնեցնէր «կատարուած իրողութեան մը» առաջ⁴⁰⁰, որը կդյուրացնէր դիվանագիտական աշխատանքները:

1920 թ. հուլիսի 20-ին Պ. Նուբարը Կիլիկիայի Հայ ազգային միութեանը ուղարկած հեռագրում տեղեկացրեց, որ Ազգային պատվիրակութիւնը Կիլիկիա է ուղարկում Անդրանիկին երկրամասում ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու⁴⁰¹: ինչպես նկատում է ակադ. Հ. Սիմոնյանը, Պ. Նուբարը, Անդրանիկը և ընդհանրապես արևմտահայերը երազում էին ունենալ իրենց ազգային պետութիւնը Հանձին ինքնավար Կիլիկիայի Հայաստանի Հանրապետութիւնը համարելով ռուսահայութեան և դաշնակցութեան ստեղծագործութիւնը⁴⁰²:

Ազգային պատվիրակութեան նիստերում, որոնց մասնակցում էին նաև Անդրանիկն ու Ա. Չոպանյանը, քննարկվել էր Հետևյալ ծրագիրը.

³⁹⁸ Ահարոնեան Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրայ, Լոս Անճելէս, 1986, էջ 139-140:

³⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 224, թ. 24:

⁴⁰⁰ Նույն տեղում, թ. 23:

⁴⁰¹ Նույն տեղում, ֆ. 370, ց. 1, գ. 68, թ. 13: Նույն տեղում, ֆ. 430, ց. 1, գ. 624, թ. 1:

⁴⁰² Սիմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, Գիրք Բ, Ե., 1996, էջ 750:

1. Կիլիկիայում բարելավել հայ-ֆրանսիական լարված հարաբերությունները և Բեյրութի բարձր կոմիսարի մոտ համակրանք ստեղծել հայկական բաղձանքների հանդեպ:

2. Աշխատել Սևրի պայմանագրով Թուրքիային տրվելիք Կիլիկիայի տարածքները չդատարկել և Ֆրանսիայի հովանու ներքո ինքնավարություն ձեռք բերել:

3. Բարձր կոմիսարին համոզել, որ Անդրանիկին թուլատրի, Կիլիկիայում քեմալականների դեմ պայքարելու համար, կազմակերպել հայկական զինված ուժեր⁴⁰³:

Այդ որոշումը ընդունվել էր գրող, հասարակական գործիչ Ջ. Եսայանի Կիլիկիայից ուղարկած ընդարձակ զեկուցագրի հիման վրա⁴⁰⁴: Նա 1920 թ. սկզբին Պ. Նուբարի հրահանգով մեկնել էր Կիլիկիա՝ զբաղվելու հայ որբերի խնամատարությունով: Պետք է խոստովանել, որ այդ կին գործիչը ավելի լավ էր պատկերացնում և վերլուծում իրավիճակը Կիլիկիայում, քան այդ ժամանակաշրջանի մյուս ազգային-պետական գործիչները: Անդրանիկի Կիլիկիա մեկնելու թույլտվություն ստանալու և ֆրանսիացիների հետ հարաբերությունները բարելավելու համար Պ. Նուբարը Բեյրութ, Գուլոյի մոտ ուղարկեց Ա. Ջոպանյանին:

Սեպտեմբերի 20-ին Պ. Նուբարի և Անդրանիկի ստորագրություններով կոչ հրապարակվեց: Նրանք դիմում էին բոլոր հայերին, որպեսզի նյութական աջակցություն ցույց տան Կիլիկիային⁴⁰⁵: Անդրանիկը մեկնեց Ջմյուռնիա՝ այնտեղից Կիլիկիա անցնելու մտադրությամբ: Սակայն հոկտեմբերի 14-ին Ա. Ջոպանյանը Բեյրութից հեռագրեց ազգային հերոսին, որ Գուլոն կտրականապես դեմ է Կիլիկիայում հայկական զորքերի կազմակերպմանը⁴⁰⁶: Անդրանիկը հոկտեմբերի 22-ին ստիպված մեկնեց Եգիպտոս՝ սպասելով հարմար առիթի Կիլիկիա անցնելու համար: Նոյեմբերի 18-ին Պ. Նուբարը նամակով տեղեկաց-

⁴⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 390, ք. 1:

⁴⁰⁴ ՀՀ ԳԱԹ, Ջ. Եսայանի ֆոնդ, գ. 289, էջ 1-25:

⁴⁰⁵ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 625, ք. 1-2: Նաև՝ Անդրանիկի և Պողոս Նուբարի նամակագրությունից (1919-1921 թթ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1990, թիվ 1, էջ 95-96:

⁴⁰⁶ Озаян А., Документы и материалы, «Банбери Հայաստանի արխիվների», 1991, թիվ 1-2, էջ 369-370:

րեց Անդրանիկին, որ Ֆրանսիան մերժել է Կիլիկիայում ազգային ուժ կազմակերպելու նաև իր ջանքերը⁴⁰⁷։

Անդրանիկը ստիպված էր վերադառնալ Ֆրանսիա։ Սակայն նա թուրքերի դեմ կռվելու մեկ փորձ ևս կատարեց 1921 թ. հունիսին, երբ Պ. Նուբարին դիմեց, որ նա հունական իշխանություններից թույլտվություն ստանա, որպեսզի ինքը կամավորական գունդ կազմակերպի և մասնակցի հուլյն-թուրքական պատերազմին։ «Իմ մասնակցությունը որքան էլ որ համեստ լինի, - գրում էր Անդրանիկը, - նպաստելով Հունական զորքերի հաջողությանը կամ թուրքերի անհաջողությանը, չի կարող չծառայել մեր երկրի ճակատագրի բարելավմանը»⁴⁰⁸։ Սակայն Պ. Նուբարը խորհուրդ չտվեց մասնակցել հուլյն-թուրքական պատերազմին, քանի որ տերությունները դեմ էին Զմյուռնիան պաշկոտ հունական ձգտումներին⁴⁰⁹։

Կիլիկիայի հարցում Ֆրանսիան իր նենգ քաղաքականությունը շարունակեց նաև Սևրից հետո։ Թե՛ Ֆրանսիայի վարչապետ Ժ. Լեյգը, թե՛ Ա. Գ. զլխավոր քարտուղար Ֆ. Բերտոնը շարունակում էին հայերին հավաստիացնել, որ կպաշտպանեն Կիլիկիայի քրիստոնյաներին և զորքերը դուրս չեն բերի այնտեղից⁴¹⁰։ Այդ հավաստիացումները նոր ուժ էին տալիս կիլիկիահայերին կառչած մնալու այդ երկրամասից, որն ի վերջո մեծ կորուստների պատճառ դարձավ։

1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Պ. Նուբարը «Կիլիկիայի հարցի ներկա վիճակը» վերնագրով հուշագիր ներկայացրեց Ֆրանսիական կառավարությանը⁴¹¹։ Նա հիշեցնում էր, որ երբ Ֆրանսիան Արևելքում զորքերի կարիք ուներ, Ազգային պատվիրակությունը ընդառաջեց նրա խնդրանքին և կազմավորեց Հայկական լեգեոնը, որի դիմաց Ֆրանսիան Կիլիկիային ինքնավարություն էր խոստանում պատերազմից հետո։ Պ. Նուբարը առաջարկում էր Կիլիկիայում ստեղծել ինքնավար քրիստոնյա վարչություն՝ Ֆրանսիայի հովանու ներքո և խառը ոստիկանություն՝ Ֆրանսիացի սպաների հրամանատարության ներքո։ Ըստ նրա, այդ լուծումը չէր հակասի Սևրի դաշնագրին,

⁴⁰⁷ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 624, ք. 5։

⁴⁰⁸ Նույն տեղում, ֆ. 430, ց. 1, գ. 620, ք. 2-3։

⁴⁰⁹ Նույն տեղում, ք. 4։

⁴¹⁰ Սիարոնյան Ա., Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Ե., 2001, էջ 125-126, 128-129։

⁴¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 2206, ք. 1-5։

կապահանքներ ֆրանսիական շահերը երկրամասում, մարդկային և նյութական նոր հատկացումներ չէին պահանջվի Ֆրանսիայից, ինչպես նաև հնարավորություն կտար խաղաղություն պահպանել Սիրիայի հյուսիսում: Նա շեշտում էր, որ միայն Կիլիկիայում ավելի մեծ տնտեսական շահեր կային, քան Ֆրանսիային անցած մերձավորարևելյան մյուս երկրամասերում միասին վերցրած:

Կիլիկիայում ինքնավարություն ստանալու քաղաքականությունը խրախուսում էին նաև անգլիացի որոշ քաղաքագետներ, որոնք անհույս էին համարում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը և նույնիսկ Ազգային պատվիրակությանը մինչև Սևրի պայմանագիրը խորհուրդ էին տալիս հայություն բեկորները համախմբել Կիլիկիայում և ֆրանսիական մանդատի ներքո կազմել «ազգային ըոյն մը»⁴¹²:

1921 թ. փետրվարի 17-ին Անգլիայի ԱԳՆ-ում կազմված մի փաստաթղթում նույնպես նախատեսվում էր Հայաստանին հանձնել միայն մինչև 1914 թ. ուսումնական սահմանները, իսկ արևմտահայերին տեղավորել Կիլիկիայում, ուր պետք է ինքնավարություն տրվեր հայերին թուրքիայի գերիշխանության և Ազգերի լիգայի հովանու ներքո⁴¹³:

Վերոհիշյալ փաստաթղթի հեղինակներից Օսրորնը 1921 թ. փետրվարի 22-ին Ա. Ահարոնյանին խորհուրդ տվեց ձեռք քաշել Արևմտյան Հայաստանից և Կիլիկիայում պետություն հաստատելու փորձ անել: Օսրորնը նշեց, որ այդ հարցում իր հետ համամիտ է նաև Պ. Նուբարը: Սակայն անգլիացու վերջին հայտարարությունը չէր համապատասխանում իրականությանը: Նույն օրը Պ. Նուբարը Ա. Ահարոնյանին հավաստիացրեց, որ ինքը նման անհեթեթություն չի ասել: «Երբեք որևէ հայ աշխարհում չի համարձակվի հրաժարվել հայկական վիլայեթներից, ես ևս առավել»⁴¹⁴, - նշեց նա:

Փետրվարի 17-ին Պ. Նուբարի Փարիզի բնակարանում տեղի ունեցավ հայկական երկու պատվիրակությունների համատեղ նիստ, ուր քննարկվեց թե ինչ ղեկըրորում պետք է հանդես բերեն Լոնդոնի կոնֆերանսում: Այդտեղ որոշվեց Լոնդոնի խորհրդաժողովից պահանջել Սևրի պայմանագրի անփո-

⁴¹² ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 54, ք. 2:

⁴¹³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), էջ 696:

⁴¹⁴ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 144-145:

փախ զործադրությունը, իսկ Կիլիկիայի համար ինքնավարություն պահանջել թուրքական տիրապետության և Ֆրանսիայի հովանու ներքո: Որոշվեց Կիլիկիայի Ֆրանսիային անցած մասի համար ներքին ինքնավարություն խնդրել Ֆրանսիայից և այդ հարցը չբարձրացնել Լոնդոնում, որպեսզի ֆրանսիացիների դժգոհությունը չհարուցեն: Այդ ոգով հուշագիր կազմվեց, որը փոխանցվեց Գերագույն խորհրդին⁴¹⁵:

Փետրվարի 26-ին Պ. Նուբարն ու Ա. Ահարոնյանը ներկայացան Լոնդոնի խորհրդաժողովին⁴¹⁶: Նրանց ընկերակցում էին գեներալ Հ. Բագրատունին ու Ջ. Մալքումը: Պ. Նուբարը հանդես եկավ արեմտահայերի, իսկ Ա. Ահարոնյանը՝ արևելահայերի անունից: Հայ պատվիրակները պահանջեցին անփոփոխ պահել Սևրի դաշնագրի Հայաստանին վերաբերող հոդվածները:

Պ. Նուբարը բարձրացրեց Կիլիկիայի հարցը և խնդրեց չլքել այնտեղի 150.000 հայերին: Նշեց, որ հայերը մեծամասնություն են կազմում այնտեղ և պաշտոնապես դիմում են Ֆրանսիային, որպեսզի նա չլքի Կիլիկիան, ձեռք բերի վարչական ինքնավարություն, իսկ երկրամասի ապահովության համար ստեղծի խառը ժանդարմերիա քրիստոնյաներից ու մահմեդականներից: Խոսքի վերջում ավելացրեց. «Անհնար է պատկերացնել, որ մի պատերազմից հետո, որն այսքան շատ ժողովուրդների վերականգնեց իրենց երկրներում, հայերը, ովքեր սոսկալի տառապանքներ են կրել և ովքեր մարտնչել են դաշնակիցների կողքին, այն միակ ժողովուրդն են լինելու, որի համար սեփական երկրում նույնիսկ մեկ անկյուն չի կարող վերապահվել»⁴¹⁷:

Ինչպես ժամանակը ցույց տվեց, «դաշնակիցները» արդեն հայերի կարիքը չունեին և առիթներ էին փնտրում թուրքերի հետ մերձենալու, հայերի արյունով թաթախված նրանց ձեռքը սեղմելու համար:

Մարտի 4-ին Լոնդոնի խորհրդաժողովը որոշեց փոփոխություններ մտցնել Սևրի պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող մասում: Թուրքիային առաջարկվեց իր արևելյան տարածքների վրա կազմել հայկական «Ազգային տուն», որի սահ-

⁴¹⁵ Նույն տեղում, էջ 145:

⁴¹⁶ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), էջ 697-704:

⁴¹⁷ Նույն տեղում, էջ 700:

մանները որոշելու էր Ազգերի լիդայի կազմած Հանձնա-
 ժողովը⁴¹⁸: «Լոնտոնի մէջ Հայերուն տրուելիք «Ազգային
 Տուն»ը կու դար քանդելու Սէվրի մէջ տրուած «Միացեալ եւ
 անկախ Հայաստան»ի օգտակառոյց շէնքը»⁴¹⁹, - գրում է Ա.
 Դարբինյանը: Իսկ Գ. Գալոյանը նշում է. «Լոնդոնի դաշնակ-
 ցային խորհրդաժողովը ըստ էութեան չեղյալ Հայտարարեց
 Սևրի պայմանագիրը, չնայած այն իր պաշտոնական ձևակեր-
 պումը գտավ միայն Լոզանի խորհրդաժողովում: Դա այն
 վարձն էր, որ տրվում էր քեմալականներին բոլշևիկյան Ռու-
 սաստանի դեմ պայքարելու համար, որից տուժեցին նաև հենց
 իրենք՝ դաշնակիցները»⁴²⁰:

Այսպիսով, դաշնակիցները Հայերին միացյալ Հայաս-
 տանի փոխարեն Լոնդոնում առաջարկեցին Ազգային տուն
 կամ օջախ՝ Թուրքիայի «արևելյան վիլայեթներում»: Սակայն
 այդ չափազանց համեստ ծրագիրը ևս մնաց թղթի վրա՝ Թուր-
 քերի ընդդիմութեան հետևանքով: Թուրքիան, ստանալով թե՛
 Ռուսաստանի, թե՛ Անտանտի աջակցութիւնը, բնականաբար
 չցանկացավ որևէ փոխզիջման գնալ Հայերի հետ:

1921 թ. մարտի 9-ին Ֆրանսիան և Թուրքիան համա-
 ձայնագիր կնքեցին, որով Ֆրանսիական զորքերը դուրս էին
 բերվելու Կիլիկիայի նույնիսկ այն շրջաններից, որոնք Սևրի
 պայմանագրով մնալու էին Ֆրանսիային: Պ. Նուբարը այդ
 առթիվ բողոքեց և աջակցութեան համար դիմեց նաև ԱՄՆ-
 ին⁴²¹: Սակայն տերութիւնների խարդավանքների դեմ Հայ
 պատվիրակներն անզոր էին: 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկա-
 բայում ստորագրված Ֆրանս-թուրքական պայմանագրով Կի-
 լիկիան վերջնականապես Հանձնվեց Թուրքիային: 1921 թ.
 վերջին և 1922 թ. սկզբին Ֆրանսիան զորքերը դուրս բերեց
 Կիլիկիայից և տեղի Հայերը ստիպված էին փախչել իրենց
 օջախներից, ուր վերադարձել էին այդ տերութեան խոստում-
 ներին հավատալով: Այդ ողբերգութեան մասին Լեոն գրում է.
 «Արիստիդ Բրիանի մինիստրութիւնը ծախեց Թուրքիայի հա-

⁴¹⁸ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Փարիզ,
 1947, էջ 479-480:

⁴¹⁹ Նույն տեղում, էջ 480:

⁴²⁰ Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերութիւնները 1917-1923 թթ., Ե.,
 1999, էջ 435:

⁴²¹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1013, ք. 3-4:

յությունն այնպիսի սրիկայությամբ, որպիսին կարելի է գտնել
դուրս միմիայն մարդկային ամենաբնական շրջանների մեջ»⁴²²։

Այսպիսով, Կիլիկիայում ինքնավարություն ստանալու
և սևիական հայրենիքում ապրելու կիլիկիահայերի ձգտումնե-
րը հանդիպեցին Ֆրանսիայի ընդդիմությանը, որը ոչ միայն
չօգնեց հայերին, այլև արգելակեց սևիական ուժերով պաշտ-
պանվելու փորձերը։ Կարծում ենք, ցանկության դեպքում
Ֆրանսիան կարող էր Կիլիկիան չհանձնել թուրքերին, որը օգ-
տակար կլիներ և իր և հայերի համար, բայց պատմական իրա-
դարձությունները զարգացան այլ ճանապարհով։

SAMVEL POGHOSYAN

Armenian State Pedagogic University

THE QUESTION OF CILICIA AFTER THE CONCLUSION OF THE SEVRES TREATY (1920)

Summary

The Treaty of Sèvres had been welcomed with enthusiasm by the Armenians because some territories and a sea exit were promised which were of vital necessity.

Meanwhile extensive Armenian territories including Cilicia (tens of thousands Armenians returned home believing the promises of France) were left to Turks.

On March 4, 1921 at the Conference in London the Allies decided to make changes in the Treaty of Sèvres concerning Armenia and offered Turkey to form "the Armenian National home" in "its eastern territories". The borders of "the National home" had to be settled by the League of Nations.

A.Darbinyan noted that "National home" had been coming to destroy the ethereal edifice of "the United and independent Armenia." G.Galoyan wrote: "The London Conference of the

⁴²² Լեո, Անցյալից, Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 269:

Allies, in fact, annulled the Treaty of Sévres notwithstanding the fact that it was officially formulated at the Conference of Lausanne (July 24, 1923)."

Thus, the Armenians were offered "the National home or hearth" in the "eastern vilayets" of Turkey. i.e. in Western Armenia. Even this project remained only on paper because of the Turkish opposition which was supported by Soviet Russia and the Entente.

According to an agreement (March 9) signed by France and Turkey, the French troops were going to leave even those territories of Cilicia which had been left under French control by the Treaty of Sévres. Poghos Nubar protested and asked not to abandon the fate of 150. 000 Armenians living in Cilicia. He even appealed to the US for support. But the Armenian delegation was helpless to oppose the intrigues of the Great Powers.

On October 20, 1921 Cilicia was finally given to Turkey by the French-Turkish treaty. The French troops left Cilicia (the end of 1921 and the beginning of 1922) and native Armenians had to leave their homes.

The author of the article supposes that France could preserve Cilicia, without ceding it to Turks, and it would be useful both for France and the Armenians but historic events continued in other direction.